

‘Brede’ en ‘smalle’ visies op duurzaamheid

Martin Drenthen, Radboud Universiteit Nijmegen

In discussies over onze omgang met natuur blijkt steeds weer dat allerlei van oorsprong neutrale begrippen in de praktijk een sterke normatieve betekenis hebben. Dat geldt ook voor ‘duurzaamheid’. Terwijl deze term in eerste instantie slechts ‘neutraal’ verwees naar de ‘volhoudbaarheid’ van economische en andere maatschappelijke processen op lange termijn, blijkt deze toch ook vaak een sterk morele bijklank te hebben. ‘Duurzaam’ is een predicaat waarmee menigeen zich gaarne tooit. Het roept allerlei morele connotaties op, net zoals de termen verantwoordelijkheid, solidariteit en rechtvaardigheid dat doen. Duurzaamheid is niet alleen (en niet misschien zelfs niet op de eerste plaats) een neutrale term die zegt of iets wel of niet ‘volhoudbaar’ is op de lange termijn, maar suggereert ook dat zo’n volhoudbare maatschappelijke praktijk in moreel opzicht ook *beter* is. Duurzaamheid is een door en door normatief begrip, zo blijkt keer op keer. In deze tekst wil het hebben over de morele gedachte die impliciet meeklinkt in veel spreken over duurzaamheid: het ideaal dat zegt dat het deugdzaam is om te leven overeenkomstig de natuur - een gedachte die tegenwoordig nog steeds aantrekkelijk is, maar wel door en door problematisch is geworden.

In de meeste discussies over duurzaamheid komt het milieuprobleem, dat wil zeggen het problematische aspect van onze huidige omgang met onze natuurlijke omgeving, niet of slechts op indirecte wijze aan de orde. Milieukundigen zeggen natuurlijk voortdurend van alles over de causale relaties tussen verschijnselen die we ‘milieuproblemen’ noemen. De natuurwetenschappers laten zien wat de wetten zijn volgens welke alles in de natuur zich gedraagt en kunnen laten zien wat de gevolgen zullen zijn van onze handelingen. Klimatologen voorspellen (met de nodige slagen om de arm die bij zulke complexe modellen horen) dat bij ongewijzigd beleid de zeespiegel zeer waarschijnlijk zal stijgen doordat de poolkappen smelten als gevolg van een verhoogde concentratie van CO₂. Maar waarom dat een slechte zaak zou zijn, daarover zeggen de wetenschappen zelf nog niets.

De beleidsgerichte milieukunde gaat een stapje verder en kan laten zien dat al menselijk gedrag ten aanzien van het milieu mede wordt bepaald door ideeën en vooronderstellingen: iedereen handelt vanuit een moreel en politiek gekleurde ‘horizon’ en wereldbeschouwelijke overtuigingen in de wereld zijn medebepalend voor de effectiviteit van allerlei bestuurlijke milieumaatregelen. Maar morele ideeën over natuur worden op deze manier opgevat als preferenties, als feitelijk voorkomende denkbeelden van sociale actoren – de inhoud van de ideeën zelf staan niet ter discussie. Terwijl de natuurwetenschap de natuur bestudeert als objectief bestaand, moreel neutraal ‘materiaal’, gaat het in milieumaatschappijwetenschappen om feitelijk bestaande denkbeelden over ‘natuur’. Beide benaderingen kunnen niet duidelijk maken waarom we ons iets aan de natuur gelegen *zouden moeten* laten liggen. Uit een beschrijving van een feitelijke stand van zaken kan nu eenmaal niet worden afgeleid hoe iets behoort te zijn.

De wetenschap kan ons wel vertellen welke handelingsopties we hebben ten overstaan van het milieu en kan ons instrumenten aan de hand doen die ons helpen om ons doel - wanneer we dat eenmaal hebben bepaald - te bereiken, maar ‘het is aan de politiek om te beslissen waar we als samenleving zouden moeten streven in onze omgang met natuur en milieu’, zo wordt doorgaans gezegd.

Waarom zouden we dan naar duurzaamheid moeten streven? Voor welk probleem is duurzaamheid de oplossing? In de duurzaamheidsdiscussie wordt regelmatig de stelling verdedigd dat de mens

zijn handelen behoort af te stemmen op de natuurlijke kringlopen van het mondiale ecosysteem: de mens moet zich richten naar de natuur. Wanneer we vragen naar het diepere waarom achter dit voorschrift de natuur te volgen, dan horen we meestal twee verschillende antwoorden. Het meest gehoorde – maar filosofisch minst interessante – antwoord zegt dat we ons op de natuur moeten richten uit welbegrepen eigenbelang: wanneer we de natuurlijke grenzen van de aarde miskennen en onze ecologische voetafdruk de natuurlijke draagkracht van de aarde overschrijdt, dan zullen we daar als mens vroeg of laat een prijs voor moeten betalen. Onze maatschappij is immers uiteindelijk afhankelijk van allerlei ‘diensten’ die de natuur ons voor niets verleent (de zogenaamde ‘ecosysteem services’: schone lucht en water, voedselproductie, recreatie enzovoort). Vanuit deze gedachtegang gaat duurzaamheid om de vraag hoe we op een slimmere manier de aarde kunnen gebruiken. Maar dat we de aarde *gebruiken*, dat staat niet ter discussie. We zouden we de natuur mogen afschaffen zodra zou blijken dat we sommige natuurlijke functies bij nader inzien eigenlijk niet nodig hebben, dat sommige planten- of diersoorten best gemist zouden kunnen worden, of dat sommige functies van de natuur kosteneffectief zouden kunnen worden vervangen door technische middelen (bijvoorbeeld door waterzuiveringsinstallaties, dierentuinen en pretparken).

Veel mensen zullen een dergelijke interpretatie van duurzaamheid echter als veel te beperkt afwijzen. Zij willen de natuur niet alleen beschermen omdat we iets aan haar hebben, maar ook omwille van wat ze zelf is. Sterker nog, velen zijn van mening dat het moreel juist zou zijn wanneer wij ons meer aan de natuur gelegen zouden laten, in plaats van de natuur aan onze eigen wensen en behoeften aan te passen. Natuur wordt door veel mensen ervaren als een ‘harmonisch samenspel van levensvormen’, een ‘ecologisch evenwicht’, een ‘ordening’ die ten grondslag ligt voor alles wat van waarde is in de wereld.

Lange tijd hebben mensen hun morele idealen, normen en handelingsrichtlijnen begrepen in termen van natuurlijkheid. Hun morele ideaal was een ‘leven volgens de natuur’, wat zoveel betekende als: een leven overeenkomstig de ordening die wezenlijk is voor de werkelijkheid en die voortkomt uit de eigen aard van die werkelijkheid. In deze gedachte is natuur geen willekeurige verzameling dingen of neutrale feiten, maar bezit ze een morele diepte. De natuur is niet alleen ‘ergens goed voor’, maar ze is op de een of andere manier ook ‘goed’ zoals ze is. In zo’n natuurbegrip klinken allerlei levensovertuigingen door: over wie wijzelf zijn, over waar het in het leven om draait, over welke dingen waardevol zijn, enzovoort. Zo’n ‘levensbeschouwelijk’, moreel gekleurd natuurbegrip is in de loop van de geschiedenis meer en meer problematisch geworden, maar speelt ook nu nog een rol in ons morele leven.

Het natuurbegrip is zo oud is als de mensheid. In de prehistorie speelde, voor zover zich dat tenminste laat nagaan, de natuur een centrale rol in de manier waarop de mens de wereld verstond en zijn eigen plaats daarin bepaalde. In het natuurbegrip kwam de structuur van de wereld tot uitdrukking en werd duidelijk welke plaats de mens in die wereld innam. Uit de natuur kon ook worden afgeleid hoe de mens zich in de wereld te gedragen had, gegeven de plaats van de mens in de natuur. De kennis van de natuur kwam op een tamelijk mysterieuze manier tot stand en was een zaak van priesters en sjamanen, die geacht werden een bijzondere, geprivilegieerde toegang tot de natuur te bezitten. Deze kennis van de natuur, die we misschien het best omschrijven als openbaringsweten, was niet voor iedereen toegankelijk — je moest eerst worden geïnitieerd in de magische kennis van natuur en zelfs daarna was je afhankelijk van de instemming door de goden — en kon om die reden ook niet op een rationele wijze worden gekritiseerd.

In de antieke Griekse filosofie vervult het natuurbegrip in de ethiek nog steeds een belangrijke normatieve functie. Het Griekse woord voor natuur – ‘kosmos’ – betekende dan ook niet alleen ‘werkelijkheid’ en ‘wereld’ maar ook ‘orde’, ‘regelmaat’, en zelfs ‘sieraad’. Daarmee geven de Grieken aan de werkelijkheid als een harmonieus, schitterend en goddelijk schouwspel te beschouwen. Ook voor de oude Grieken gold dat de natuur een duidelijke morele orde had — daaruit

volgt wat wel en niet juist, wel en niet gepast is — en die natuurlijke orde fungeerde als een model voor de maatschappij. De ideale maatschappij werd opgevat als een voortzetting van de natuurlijke ordening waarin alles en iedereen zijn natuurlijke bestemming had en waarin het geheel min of meer in een toestand van harmonie verkeerde, zolang iedereen zich maar voegde naar de eigen natuurlijk plaats of bestemming. De burger in de Griekse stadstaat had zich te voegen naar zijn natuurlijke plaats (en functie) in het grote geheel: een timmerman moest timmeren en een vorst besturen en beiden dienden hun rol niet ter discussie stellen. Wanneer de mens in overeenstemming met zijn eigen bestemming leeft, dan leeft hij in harmonie met de kosmische orde en is zijn leven goed. Volgens de meeste Griekse denkers is de mens in essentie een ‘redelijk dier’: de mens is een dier en onderscheidt zich slechts van andere dieren door zijn vrijheid en redelijkheid. De redelijkheid van de mens is niet zozeer een feitelijke eigenschap (wij zijn vaak onredelijk), maar een *vermogen* dat iemand meer en minder kan ontplooiën. Een mens is niet altijd redelijk, maar *kan* redelijk zijn, en alleen voor zover hij daarin slaagt is hij volgens de oude Grieken een deugdzaam, een gelukt mens. Door de menselijke vrijheid zijn wij in staat de kosmische orde te verstoren – maar als wij redelijk zijn, dan richten we ons naar de natuurlijke ordening der dingen en voegen we ons harmonieus in het kosmische geheel. De natuur als ideaal opvatten betekent dus niet dat je alles in de natuur ‘zijn gang laat gaan’, maar ervoor zorgt dat het wezenlijke in de natuur zich kan ontvouwen.

Een belangrijk verschil tussen de Griekse en de prehistorische, mythische natuurverhouding was overigens, dat de discussie over de orde in de natuur op een rationele manier werd gevoerd. De kennis van de natuurlijke orde is toegankelijk voor elk redelijk wezen: de Griekse filosofen hadden dan ook uitbundige gesprekken over de aard van de natuurlijke orde en de plaats van de mens in de kosmos. Maar ook al hielden de filosofen zich bezig met de vraag hoe de natuur moest worden geïnterpreteerd, ‘de’ natuur diende niettemin als een absolute standaard voor de vraag hoe een mens zich diende te gedragen. Het antieke gedachtegoed is in het Europese denken over de natuur lange tijd een belangrijke rol blijven spelen. Tot in de Middeleeuwen speelde de klassieke natuurvisie - waarin de nadruk ligt op de zinvolle orde in de natuur - een grote rol, al veranderde onder invloed van het opkomende Christendom in de uitwerking ervan wel het een en ander.

Een belangrijke verandering trad op tijdens de Verlichting (17e en 18e eeuw). Deze tijd werd gekenmerkt door de opkomst van de moderne natuurwetenschap, die op een methodisch strenge manier de natuur bestudeert en objectief geldige kennis van de natuur probeert te vergaren. Kenmerk van de natuurwetenschappelijke methode is dat de kennis van de natuur in principe voor iedereen open staat die zich aan de tucht van de wetenschappelijke methode wil onderwerpen, dat de natuurwetenschappelijke kennis controleerbaar en herhaalbaar is en dat natuurwetenschappelijke uitspraken eventueel door middel van rationele methoden kunnen worden gekritiseerd. De wetenschappelijke kennis is *objectief*, dat wil zeggen: ten allen tijde geldig en niet afhankelijk van de persoonlijke of culturele achtergrond van de wetenschapper. De objectieve kennis van de natuur staat in zekere zin los van de mens die zich in de natuur voortbeweegt: ze kan daarvan worden geabstraheerd — de moderne natuurwetenschap is, zoals dat heet, wars van antropomorfismen. Het betekende evenwel ook dat de objectieve kennis over de natuur (die zo wezenlijk was voor de antieke ethiek) eigenlijk niets meer met ons te maken had.

Vanaf hetzelfde moment worden discussies over politieke en morele kwesties dan ook veel opener. Moraal en politiek zijn vanaf dat moment een subjectieve zaak: de manier waarop je met moraal en politiek omgaat hangt af van de manier waarop je in de wereld staat, hoe je bent opgevoed, van welke sociale klasse je deel uitmaakt. Politieke en morele kwesties worden steeds nadrukkelijker onderwerp van maatschappelijke debatten en discussies, maar de natuur speelt daarin een ondergeschikte rol. In die tijd vindt, kortom, een scheiding plaats tussen subject en object. Deze ontwikkeling hangt ook samen met het emancipatoire karakter van de Verlichting. Het beroep op de natuurlijk morele orde werd ook in de Middeleeuwen nog gebruikt door koningen en priesters om hun macht te legitimeren. Tijdens de Verlichting werd die truc als het ware doorzien en werd duidelijk dat wat natuur genoemd wordt eigenlijk een heel bepaald politiek denkbeeld is dat, door het natuur te noemen, wordt afgeschermd tegen mogelijke kritiek. Terugkijkend zien we hoe vorsten en priesters met een beroep op de ‘natuurlijke orde’ hun eigen maatschappelijke positie probeerden veilig te stellen. De morele orde is

niet langer vanzelfsprekend maar onderwerp van debatten en discussies. Terwijl de natuurwetenschappen sinds de Verlichting objectieve kennis van de natuur produceren, is de moraal juist subjectief geworden.

Terugkijkend zien we in de kosmische orde van de klassieken slechts een projectie was van de overzichtelijke politieke ordening van de Griekse stadstaat. Van de natuur als moreel oriëntatiekader rest nog slechts een in zichzelf neutraal projectiescherm voor subjectieve morele vooroordelen. Door deze visie op en omgang met de natuur wordt de mens op zichzelf teruggeworpen. Hoe je eigen leven vorm te geven is voortaan een kwestie van eigen verantwoordelijkheid. Elk beroep op een voorgegeven natuurlijke orde wordt daarbij voortaan gezien als een poging je individuele verantwoordelijkheid te ontvluchten. De vrije en verantwoordelijke mens draagt de morele maat voor zijn handelen vanaf nu in zichzelf. Deze positie zou je 'subjectivisme' kunnen noemen, omdat morele maatstaven niet langer uit de natuur worden afgeleid, maar uit de mens - het morele 'subject' - zelf. De moderne tijd wijst ons op onze eigen vrijheid en verantwoordelijkheid, en lijkt een beroep op de natuur onmogelijk te maken.

Maar waarop moeten we ons eigenlijk wél richten bij de vervulling van onze vrijheid? Hoe weten we eigenlijk wat redelijk is om te doen? Ten tijde van de Verlichting geloofden vele filosofen in het vermogen van de mens om zich in alle redelijkheid moreel een weg in de wereld te banen, maar tegenwoordig is niet iedereen daar meer zo zeker van. De mens is maar tot op zekere hoogte autonoom in het bepalen van wat hij na moet sterven. Volgens sommigen zijn er morele wetten en waarden die de mens niet zelf bepalen kan maar slechts 'op zich kan nemen'. Het natuurbegrip was daar van oudher een uitdrukking van en we zien dan ook dat het natuurbegrip in het alledaagse morele leven nog steeds een belangrijke rol speelt bij de beantwoording van de ethische vraag hoe te leven. In de debatten rondom euthanasie en embryoselectie wordt duidelijk dat begrippen 'natuur' van de mens en 'natuurlijkheid' in de mens een sterke morele lading hebben. Kennelijk blijven zich ervaringen aan ons opdringen die zich niet zonder meer laten interpreteren als 'de projectie van subjectieve voorkeuren', maar die juist verwijzen naar een 'voorgegeven morele ordening' die de individuele mens overstijgt. Door te verwijzen naar 'natuur' als een morele orde, geven mensen uiting aan een morele ervaring waarin zich de wereld als betekenisvol aan ons voordoet: waarin ze de wereld ervaren als een ordening waarmee wij ons eigen leven in overeenstemming zouden moeten brengen.

Ook met betrekking tot de 'grote' natuur zien we dat het antieke natuurverstaan een rol blijft spelen. De milieuproblematiek bijvoorbeeld wordt door veel mensen ervaren als een symptoom van een levensstijl die zich te ver van de natuurlijke orde heeft verwijderd. In zo'n visie is de mens niet de maat van de dingen, maar bestaat er zoiets als een natuurlijke ordening die gerespecteerd moet worden. Dergelijke betekenissen spelen ook een rol in de discussies rondom natuurontwikkeling, de herintroductie van de diersoorten en in debatten over de genetische manipulatie en klimaatverandering. Uit al deze voorbeelden wordt duidelijk dat het natuurbegrip tegenwoordig een verre van neutrale betekenis heeft. De natuurwetenschappelijke wijze van kijken blijkt niet het enig mogelijke, de natuur doet zich niet alleen maar voor als betekenisloze leegte. Terwijl het zogenaamd moreel neutrale wetenschappelijke natuurbeeld enerzijds de hegemonie lijkt te hebben veroverd, blijken anderzijds elementen van het klassieke kosmologische natuurbesef voort te bestaan en circuleren nog steeds een veelheid aan 'brede' normatieve natuurconcepten aan de hand waarvan de mens zich in de wereld oriënteert.

Het resultaat is dat we de natuur op het ene moment opvatten als een moreel neutraal domein en alle vragen rondom normen en waarden worden doorverwezen naar de 'subjectieve' beleving, terwijl we op andere momenten bij de beantwoording van allerlei betekenisvragen toch steeds weer teruggrijpen op allerlei normatieve natuurconcepties. Wij zijn wat dat betreft ten diepste gespleten: als kinderen van de Verlichting weten we dat betekenis in de natuur nooit op zichzelf gegeven is, als erfgenamen van de voormoderne tijd ontwaren we in de natuur nog steeds zo nu en dan een voorgegeven morele orde.

Tegenwoordig zitten we daardoor in een door en door dubbelzinnige situatie waarin we enerzijds nog steeds verwijzen naar de natuur als een normatief begrip, maar tegelijkertijd zien dat iedereen zijn eigen betekenis aan de natuur toekent. We hebben van psychologen geleerd dat de interpretatie en beleving van natuur van persoon tot persoon verschilt en geheel uiteen is gevallen in verschillende mogelijke vormen. De vraag is daarom wat morele verwijzingen naar natuur vandaag de dag nog kunnen betekenen als de natuur voor iedereen iets anders lijkt te zijn?

Wat ons onderscheidt van de oude Grieken is het besef dat de natuur als betekenisgeheel nooit zomaar gegeven is, maar altijd al door ons geïnterpreteerd. We leven tegenwoordig in een maatschappij waarin verschillende tradities naast elkaar en bij elkaar komen, waar hetzelfde fenomeen verschillende betekenissen kan hebben. De veelheid aan culturele tradities herinnert ons eraan dat de betekenis van de werkelijkheid kennelijk niet zomaar in zichzelf gegeven is, maar altijd een moment van interpretatie met zich meebrengt: wij moeten de natuur eerst uitleggen vooraleer we haar boodschap kunnen verstaan. En kennelijk zijn er meerdere manieren om de natuur uit te leggen.

Met het begrip interpretatie is een nieuw – typisch modern – element toegevoegd aan het natuurverstaan. Interpretatie is een term die pas de laatste eeuw een centrale plaats heeft gekregen in de westerse filosofie. Voordien was de term ‘interpretatie’ voorbehouden aan de wijze waarop de mens met teksten omging, meer in het bijzonder wanneer het ging om uitleg van de bijbel. Tegenwoordig zien we dat deze term ook van toepassing wordt verklaard op de manier waarop de mens de werkelijkheid als geheel kent. Elk oordeel over de morele betekenis van de natuur impliceert al een bepaald wereld- en mensbeeld: elke morele uitspraak impliceert al een bepaalde interpretatie van de werkelijkheid en van de plaats van de mens daarin. De morele betekenis van en omgang met natuur wordt niet bovenop een op zichzelf moreel neutrale kennis van de natuur ‘geplakt’, maar is vanaf het begin af aan in een ‘morele wereld’ ingebed. Het feit dat er in onze tijd meerdere interpretaties van natuur circuleren vormt een probleem, en de vraag is dan ook hoe we daar het beste mee om kunnen gaan.

Een vaak gekozen omgangsvorm wil ik hier wat verder onderzoeken. Je hoort milieubeleidsmakers regelmatig beweren dat we het duurzaamheidsdebat veel nadrukkelijk moeten verbinden met ‘brede’ duurzaamheidsnoties, waarin het bijvoorbeeld gaat over kwaliteit van leven, onthaasting, ontspanning en solidariteit, enzovoort. Als reden om dat te doen wordt dan gezegd dat je mensen op die manier beter kunt verleiden om hun gedrag te veranderen op een milieuvriendelijke manier. Hoe goedbedoeld een dergelijke benadering ook is, er zitten wel wat haken en ogen aan. Zo is de suggestie van zo’n gedachtegang dat je ‘objectief’ zou kunnen kiezen op welke manier je de natuur opvat en dat je *die* opvatting zou moeten kiezen die tot de meest duurzame maatschappij leidt. Probleem van een dergelijke visie is dat je zo de verschillende ‘brede’ duurzaamheidsvisies reduceert tot verleidingsinstrumenten binnen een debat waarvan de uitkomst al van tevoren bepaald is vanuit het ‘smalle’ natuurwetenschappelijke perspectief van de mensgerichte, instrumentele houding; de moderne houding dus waarbinnen de natuur zelf als moreel onverschillig verschijnt. Door het debat op deze manier te benaderen kies je dus onmiddellijk voor de ‘smalle’ moderne wetenschappelijke rationaliteit waarin de natuur ‘an sich’ betekenisloos is, en pas betekenis krijgt wanneer mensen in alle vrijheid hun morele oordelen op haar projecteren. Maar een dergelijke vertaling is ongepast, omdat mensen via de ‘brede’ levensbeschouwelijke noties van duurzaamheid juist proberen te breken met dat koude, karige natuurbeeld, en juist meer gewicht te geven aan die zaken die groter en meeromvattend zijn dan dat ze door onszelf zouden kunnen worden bepaald. Wanneer ‘brede’ duurzaamheidsvisies worden gezien als louter projecties op een in zichzelf neutrale natuur, dan zijn we van het morele ideaal van leven volgens de natuur mijlen ver verwijderd.

Hoe dan wel om te gaan moet de veelheid aan brede natuurbeelden? De morele orde in de natuur is – zo weten wij intussen – nooit zonder meer ‘gegeven’. De betekenis die natuur voor ons heeft is

sterk gerelateerd aan bepaalde ervaringen van die natuur waarin zich de dingen zo aan ons voordoen dat deze een ordening suggereren. En deze ervaringen zijn zelf pas mogelijk als we moreel gevormd zijn en als we op een sensibele manier omgaan met de natuur, zodat deze zich betekenisvol kan tonen. We 'nemen ons zelf mee' in dergelijke ervaringen.

Het besef dat we de natuur altijd interpreteren zou ons moeten behoeden voor dogmatisme in ethische debatten over onze omgang met natuur. We kunnen niet zonder meer het alleenrecht opeisen om te spreken 'namens de natuur' of te spreken vanuit een 'diep intuïtief weten' van de natuur. Wij kunnen niet meer naïef in één natuurlijke orde leven, zoals de oude Grieken dat konden, omdat dat zou miskennen dat we zelf ook een partij meespelen in de betekenisvolle dialoog met de natuur. Een dogmatische natuurethiek projecteert slechts een vooroordeel op de natuur en kan om die reden zelfs gewelddadig worden genoemd. De betekenis van de natuur is niet zonder meer gegeven en toont zich slechts in een voortdurende aandachtige en open omgang met die natuur.

Maar we moeten ook niet te gauw terugschrikken voor een moreel gesprek waarin 'brede' duurzaamheidsvisies een rol spelen. Het besef dat er andere interpretaties mogelijk zijn impliceert ook dat de natuur zich telkens anders tonen kan. We kunnen dan wel niet objectief kiezen tussen verschillende 'brede' natuurconcepten, maar in een gesprek met anderen kunnen we ons wellicht wel bewust worden van de beperkingen van ons eigen begrip van natuur, en daarmee leren open te staan voor alternatieve manieren waarop de natuur zich aan ons tonen kan. Op die manier wordt ons beeld van natuur als morele orde ingewikkelder, maar ook dieper en genuanceerder.

Tegelijkertijd is het goed te onthouden dat alle 'brede' duurzaamheidsvisies minstens één uitgangspunt met elkaar gemeen hebben: dat de mens zich op de een of andere manier moet richten naar de natuur, dat hij zich moet proberen in te voegen in de natuurlijke systemen van de aarde, en niet in alle willekeur zijn eigen toevallige wensen en verlangen aan de wereld moet opleggen. Als 'leven volgens de natuur' vandaag nog iets te betekenen heeft, dan heeft het wellicht hiermee te maken.

Respect voor de natuur betekent tegenwoordig wellicht vooral dat je bereid moet zijn om je eigen vooroordelen over wat 'natuurlijk' is te laten corrigeren. Leven volgens de natuur betekent dan ook dat je het gesprek aangaat met andere visies en dat je open staat voor andere mogelijkheden waarin de natuur zich voordoet; leven volgens de natuur bestaat dan uit een aandachtig 'luisteren' naar zowel andere visies als naar de andersheid van de natuur.